

Н. В. Бондаренко,
аспірант, КПУ, м. Запоріжжя

РОЛЬ ДЕРЖАВНОГО СЕКТОРА ЕКОНОМІКИ В РОЗВИТКУ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

У статті розглянуто необхідність трансформації специфічної ролі державного сектора як економічного інституту за умов глобалізації, який стає об'єктивною внутрішньою засадою забезпечення пріоритетів національних інтересів держави на тлі її інтеграції у глобальні економічні процеси.

In the article the necessity of transformation of specific role of state sector is considered as an economic institute subject to the condition globalization, which becomes the objective internal ambush of providing of priorities of national interests of the state on a background its integration in global economic processes.

Ключові слова: держава, державний сектор, глобалізація, управління, приватизація, власність, точки зростання, транснаціональна компанія, корпорація.

ВСТУП

Сьогодні під впливом зовнішніх факторів розвитку світових глобалізаційних процесів відбувається, по суті насильницька, примусова інтернаціоналізація господарської діяльності національних економічних суб'єктів. Хоча українська економічна система дотепер зберігає специфічні риси перехідного періоду, відсутній досвід самостійної інтеграції у світовий економічний простір, проте вона виявляється втягненою в певні процеси світового рівня. Це проявляється у стилі управлінської поведінки, насамперед, в інтернаціоналізації ринкової поведінки як приватних, так і державних підприємств. Із цих позицій неабияку значимість для держави набуває управління державним сектором задля підвищення ефективності його функціонування. На жаль, формування нових організаційних форм управління державним сектором економіки йде повільно, часом змінюється лише форма, а не зміст. В управлінні державною власністю як основою державного сектора переважала, що такою залишається і сьогодні, в основному приватизація. Крім того, як у теорії, так і в реальній господарській діяльності, невирішені питання пов'язані з місцем і розмірами державного сектора на рівні макроекономі-

ки. "Скоріше за все, можна припустити, що на українському економіко-теоретичному ринку будуть конкурувати ідеї різних шкіл, подібно тому, як це має місце в інших розвинутих країнах, де існують та розвиваються теорії монетаризму і лібералізму, з одного боку, кейнсіанства та державного регулювання ринку і соціального розвитку в цілому — з другого" [1, с. 34]. Незавершеність ринкових реформ у країні, а також вплив глобалізованої світової економіки породжують необхідність зміни пріоритетів щодо управління і використання об'єктів державного сектора. Адже в усьому цивілізованому світі саме державний сектор економіки опосередковує роль держави як впливового, авторитетного власника виробництва і суспільного капіталу. Тому в сучасній транзитивній економіці України роль держави і державного сектора повинна не тільки не слабшати, але і одержувати принципово нове якісне звучання.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Дослідити роль державного сектора економіки в розвитку держави в умовах глобалізації.

РЕЗУЛЬТАТИ

Серед останніх досліджень, присвячених вказаній проблематиці,

можна виділити роботи таких авторів, як Л. Кузьменко, В. Кубліков, А. Гальчинський, Н. Гончарова та ін. [2—5]. Так, у колективній монографії під керівництвом Л. Кузьменко розглядаються теоретико-методологічні основи функціонування державного сектора в економіці України; монографія авторів Кублікова і О. Гриневецької присвячена проблемам регіонального управління державною власністю як основою державного сектора; А. Гальчинський, Н. Гончарова та А. Степанов досліджують методологічні аспекти глобальних трансформацій економічного розвитку, у контексті яких розглядаються і проблеми ролі держави. Дані й аналогічні публікації є значним приростком теоретичних та прикладних знань щодо державного регулювання і державного економічного сектора — як засобів досягнення державою достатньої економічної спроможності. Однак динамічність економічних процесів призводить до того, що дослідження, які поєднують положення щодо держави і державного сектора з їхніми специфічними характеристиками в перехідному періоді, вимагають постійного відновлення і доповнення з урахуванням імперативів сьогодення і змін, що відбуваються у світовому суспільстві.

Незважаючи на наявність відносно великої кількості праць, дотепер не існує всебічно обґрунтованої концепції перспектив розвитку державного сектора економіки в сучасній Україні з урахуванням впливу на нього глобалізаційних процесів. Не одержали достатнього висвітлення питання ролі державного сектора в системі заходів з подолання негативного впливу глобалізації на національну економіку, що трансформуються, і ряд інших моментів. Із цих позицій актуальність подальшого аналізу позначеної проблеми не викликає сумнівів.

Розвиток світової економіки призвів до еволюції відносин власності в напрямі їх різноманітності, численності форм. Кожна форма власності, сектор економіки займають свою нішу в задоволенні потреб відповідно до критеріїв економічної і соціальної ефективності. Відбувається ускладнення економічного регулювання за рахунок різноманітності ринкових інститутів власності. Держава в умовах "нової" економіки повинна забезпечити сприятливе економічне, правове і соціальне середовище для розвитку сучасного ринкового господарства. При цьому економічні функції держави ускладнюються, змінюються форми і методи державного регулювання. Це необхідно для досягнення пріоритетних цілей соціально-економічного розвитку, здійснення запланованої економічної політики в таких сфе-

рах, як науково-технічна, соціальна, екологічна і ряд інших.

Особливості сучасної глобалізації характеризуються посиленням і ускладненням взаємних зв'язків і взаємних залежностей між окремими суб'єктами міжнародних відносин в таких царинах громадського життя, як економічна, політична, соціальна. В усіх сферах діяльності розвинені держави стають всі більш активними, види такої активності радикально відрізняються від минулого. Серед причин появи глобальних тенденцій на ринку можна виділити прагнення підприємств до підвищення власної рентабельності й ринкової частки, до скорочення кількості посередників у ланцюгу створення власного продукту.

Поширення світової торгівлі і розвиток світових виробничих і маркетингових мереж перетворили глобальну конкуренцію в новий критерій національної і корпоративної економічної ефективності, сприяли реорганізації як приватного, так і державного сектора економіки. Така реорганізація покликана максимізувати конкурентні переваги країни в конкурентній боротьбі, що розгортається в умовах глобального економічного порядку. В економічній сфері глобалізація викликає перебудову відносин між державою і ринком, об'єктивно підсилюючи значення державної власності. За твердженням М. Манна, практично з усіх точок зору державна влада, що опирається на державну власність, в усіх економічно розвинених країнах набагато могутніша, ніж абиколи [6]. Необхідність державної присутності на глобальних ринках, опору глобальної нестабільності й ефективного подолання "провалів", викликуваних глобальним ринком, вимагає від національної держави інституціональної трансформації відносин власності, місця і ролі державного сектора. "Провали" ринку з початком епохи глобалізації зовсім не зникли, глобалізація не змогла їх перебороти, навпаки, вона підсилила основні протиріччя цього інституту громадського життя. Як і класичний ринок, ринок часів глобалізації нездатний виробляти суспільні блага. З другого боку, у транснаціональних компаній, що переслідують свої корисливі цілі, в умовах глобалізації з'являється маса можливостей займатися створенням так званих "суспільних псевдоблаг", що мають у своїй основі досить гуманні цілі, але насправді спричиняють вплив на масову свідомість населення.

Глобалізація фактично стимулювала появу нових недоліків ринку, причому невідомих загальноприйнятими теоріями державного регулювання економіки. Тому сучасна національна держава зобов'язана своєю присутністю в економіці ефективно

переборювати традиційні недоліки ринку, збільшені й стимульовані глобальними тенденціями. Успіх національної держави неможливий без пошуку і визначення принципово нових засад регулювання, що значно відрізняються від наявних уявлень про місце держави на ринку. Державі необхідно вигідно використовувати деякі переваги глобалізації і намагатися визначити своє місце в рамках нової економіки, що формується. "Важливою характеристикою перспективної національної моделі розвитку в умовах глобалізації буде не підпорядкування національної економіки глобальним економічним процесам, а активне використання позитивів глобалізації економіки для оптимізації умов ендегенного (внутрішнього зумовленого) національного економічного розвитку" [7, с. 229].

Розвиток глобальних тенденцій призводить до ослаблення позицій внутрішнього ринку і орієнтації найбільш ефективних і конкурентоздатних галузей промисловості на експорт. З одного боку, це призводить до сильної залежності від імпорту експорторієнтованої частини економічної системи. З другого боку, — до деіндустріалізації економіки і деградації трудових ресурсів, не пов'язаних з випуском продукції для світового ринку. Тому основним завданням залученої у глобальні процеси національної держави повинна стати орієнтація на розширення і розвиток внутрішнього ринку. За таких умов саме державний сектор може стати двигуном внутрішнього розвитку, що викликаний не стільки силою його впливу, скільки узгодженістю із внутрішніми властивостями ринку як системи, що самоорганізується. Досвід найбільш розвинених країн показує, що лідируючі позиції у світовому виробництві сьогодні займають країни, які встигли досягти результатів щодо формування нових укладів. Саме вони стають центрами притягання капіталів і робочої сили як внутрішнього, так і іноземного походження. Такі досягнення не формуються вільним ринком, а створюються за безпосереднім державним регулюванням і участю державних підприємств.

Стратегія розвитку національної економіки може претендувати на ефективність, якщо в ній дотримуються певні масштаби, галузеві пріоритети формування державного сектора. Саме його якісні й кількісні показники є основою економічної політики і становлять найважливішу складову державного управління. Розміри і структура державного сектора в розвинених країнах залежать як від стану національної економіки, так і історичних, соціальних умов і традицій. Як правило, державний сектор переважає в певних базових

галузях, при цьому ступінь державної участі може істотно розрізнятися в різних країнах. Так, наприклад, в Іспанії держава контролює виробництво електроенергії. В Італії державні компанії домінують у металургії, суднобудуванні, електротехнічній промисловості. У Франції державний сектор значний в аерокосмічній, електронній, хімічній промисловості, в електроенергетиці, металургії, автомобілебудуванні. У Великобританії — це ядерна енергетика, вугільна промисловість. За даними департаменту реформування відносин власності Міністерства економіки України, питома вага державного сектора в економіці країни у 2007 р. становила 9,1%, скоротившись з 14,2% у 2006 р. Позиції державного сектора залишаються відносно сильними у видобувній промисловості — 19,7%, виробництві і розподілі електроенергії, газу, води — 49,2%, діяльності транспорту і зв'язку — 25,8% [8]. Скорочення державної власності й державного підприємництва стало результатом проведення державою ліберальної економічної політики. В Україні, як і світі в цілому, відбулася переоцінка сформованих уявлень про припустимі межі участі держави в підприємницькій діяльності і частки сукупного суспільного багатства, що перебуває у власності держави. Однак, якщо в названих країнах зазначені виробництва утворюють базові точки прориву і зростання, перетворені у осередки стратегічного розвитку, то в нашій країні інша справа.

Радикальне скорочення в Україні державного сектора, на думку реформаторів, з одного боку, мало на меті становлення ринкової економіки, з другого — підвищення ефективності функціонування державних підприємств. З таким висновком сьогодні досить складно погодитися. Сучасні умови господарювання в країні не дають якій-небудь формі власності розкрити усі свої потенційні економічні переваги перед іншими. Багато приватизованих підприємств на момент продажу мали оновлені основні фонди і випускали продукцію на рівні світових стандартів. Ряд підприємств були явно конкурентоздатними з огляду на характер їхньої продукції (природні ресурси). Деякі господарюючим суб'єктам держава надавала особливі пільгові умови функціонування на ринку (виробництво автомобілів ЗАЗ). Існують також об'єктивні розходження між підприємствами самого державного сектора. Не можна підходити із звичайними оцінками до діяльності державних казенних підприємств, орієнтованих на вирішення, насамперед, загальнонародних завдань, і комерційних державних підприємств, покликаних приносити скарбниці прибутку.

На наш погляд, проблема ефективності державного сектора пов'язана, насамперед, із слабкістю управління і відсутністю сучасних підходів до вивчення потреб ринку. Оздоровлення державних підприємств припускає зміну їхньої організаційної структури, методів управління на основі розробки концепцій виявлення і задоволення потреб споживача. Державною власністю необхідно уміло користуватися, нарощувати, структурно оновляти, використовувати унікальні вигоди від володіння нею в інтересах підтримки стабільності в державі, стимулювати економічне зростання, просувати на національні ринки інших держав. Так, німецький концерн "Фольксваген", будучи власністю федерального і земельного уряду, був піонером німецьких інвестицій, комплексуючих виробів у Латинську Америку, США і ряд інших країн. Будь-яке підприємство, що з'являється в ринкових умовах, наділено набором "природних" потреб, серед яких очевидна одна — потреба в постійному розширенні зони свого впливу, власних можливостей і могутності [9].

Істотною характеристикою державного сектора в сучасних умовах є опора на великі господарські структури. Розвиток державного сектора, як і підприємств інших форм власності, фактично йде в руслі загальносвітових тенденцій щодо укрупнення, взаємного поглинання компаній, формування інтегрованих структур, що майже повністю визначають стан тієї або іншої галузі. Серед необхідних факторів успіху таких підприємств на ринку можна назвати володіння значними фінансовими ресурсами, новітньою інформацією, можливість підвищувати кваліфікацію робочої сили, позитивний імідж компанії, частка на ринку, нарешті, зв'язки з державою, що забезпечує можливості лобювати свої інтереси. У цьому контексті винятково актуальним для України стає завдання санації і підтримки тих корпоративних об'єднань за участю державного капіталу, які у змозі відстоювати як власні, так і державні інтереси. Тільки за умови надання державної підтримки перспективним корпораціям можливе виникнення сучасних економічних центрів усередині країни, здатних брати участь на рівних в освоєнні світових економічних точок зростання. Подібним структурам держава не тільки делегує реалізацію національних інтересів, але й надає допомогу в захисті їхніх власних інтересів всіма наявними у неї засобами.

Перетворення в державному секторі економіки повинні займати переважне місце в економічній політиці на всіх рівнях. У рамках державного сектора визначаються, проходять своєрідне випробування і зак-

ріплюються як правила і механізми функціонування економічної системи, так і правила і механізми функціонування самого цього сектора. Відповідно до загальноприйнятої думки, результативність діяльності державного сектора в будь-якій країні визначається масштабами фінансування і інституціональними правилами його взаємодії з державою і економічними агентами ринку. Не менше значення мають організаційні методи, що сприяють удосконалюванню його діяльності. В Україні споконвічно не передбачалася стабільність інституціонального середовища управління державним сектором, про що свідчить відсутність єдиного відомства, що регулює його функціонування. Управління державним сектором здійснюють уряд, міністерства, фонд держмайна, при цьому кожен з них виходить із власних міркувань про масштаби державного сектора, про тактику проведення приватизаційних заходів, їхньої актуальності й ін. Не регламентована і відповідальність даних інститутів за розробку і реалізацію стабільної політики відносно розвитку державного сектора. Причина подібної ситуації, на наш погляд, полягає у відсутності єдиного законодавчого акта, де були б визначені головне міністерство, відповідальне за розробку орґанізаційних і пріоритетів розвитку державного сектора, організаційні механізми управління й методи удосконалення його діяльності. Усі ці моменти повинні мати довгостроковий характер. Що стосується Закону України "Про управління об'єктами державної власності", то він заклав правові основи регулювання у сфері управління державною власністю, але не державного сектора, тому що перше і друге — неоднозначні поняття як за суттю, так і за масштабами [10, с. 8].

У сучасному розвиненому світі державний сектор у переважній більшості випадків будується на основі корпоративної моделі, що припускає включення в його склад відносно невеликої кількості найбільших підприємств, які мають вирішальне значення для всієї національної економіки. В Україні у ході трансформаційних перетворень проводилася політика розукрупнення з наступною приватизацією окремих ланок найбільших державних компаній. "Розпродаж державних корпорацій, передусім енергетичних та оборонного комплексу, за низькими цінами призвів до втрати науково-технологічних виробництв, які були здатні забезпечити модернізацію економіки, загострення проблеми національної безпеки внаслідок загрози державного сектора" [11, с. 70]. По суті справи, здійснювалося "вимивання" з економіки національних лідерів, що йде врозрід із вимо-

гами глобалізації, коли підсилюється діяльність транснаціональних компаній (ТНК) і їхній вплив на національну економіку. Здійснення зазначеної політики в остаточному підсумку призведе до того, що Україна втратить один з найважливіших механізмів протидії негативним впливам ТНК як результату глобалізації. У тих компаніях, які ще збереглися в державі, органам управління поки не вдалося забезпечити орієнтацію менеджменту на зниження витрат виробництва, підвищення рентабельності і конкурентоздатності. Утім, уряд й не ставить таке завдання, оскільки, позиціюючи державні компанії як нерентабельні, він завжди може вдатися до їх приватизації як способу наповнення державного бюджету у плавного "перетікання" держбюджетних коштів у приватний сектор. Інакше як розцінити той факт, що Міністерство промислової політики нещодавно закінчило роботу над Державною програмою розвитку і реформування гірничо-металургійного комплексу в Україні на період до 2012 року, для виконання якої орієнтовно обсяг інвестицій становитиме 73,4 млрд грн., однак джерела фінансування не визначені. Якщо зауважити, що структура цього комплексу майже повністю приватна, то висновок напрашується один: фінансування буде відбуватися за рахунок коштів держбюджету.

Державні великі підприємства (корпорації) повинні закріплюватися в основному в базових, системоутворювальних галузях економіки, контроль за якими з боку держави дозволяє уникнути стихійних перебоїв і криз в інших, взаємопов'язаних з ними галузях. Наприклад, у кризові періоди економічного розвитку держава може змінювати ціноутворюючу політику або підсилювати їхню інвестиційну активність чи то для швидкого просування певних галузей національної економіки, чи то для вирішення великих завдань, пов'язаних з іміджем держави, (наприклад, підготовка до Євро — 2012). Зумовлена подібними факторами активність щодо досягнення певних цілей може знижуватися, "поки знову не виникне потреба в акселерації розвитку будь-яких господарських ділянок" [12, с. 115]. Подібна гнучкість можливостей перетворює великі державні підприємства у своєрідний інструмент тонкого балансування владою національних, корпоративних інтересів і державного регулювання національної економіки в цілому. Тому розукрупнення їх з наступною приватизацією означає утрату даного регулятора, відновлення якого навряд чи можливо. Інша справа, що кількість великих державних підприємств повинна бути розумною, а самі вони повинні бути звільнені від не зовсім специфічних

для них обтяжливих функцій, які здатний виконувати приватний сектор.

Підвищення значимості державного сектора, своєрідне його оздоровлення можливе шляхом поступової ліквідації неринкової обстановки його функціонування. Сюди можна віднести скорочення бюджетних надходжень (заради справедливості варто відзначити, що постійні розмови про наявність таких не супроводжуються статистикою), відмова від списання заборгованості по кредитах, поширення принципів управління й оцінки ефективності капіталовкладень, які використовуються у приватному секторі й ін. Державне підприємство, усе менше покладаючись на державний бюджет під час формування своєї інвестиційної програми і все більше звертаючись до ринку приватних капіталів, продовжує залишатися державним у виробництві, але поступово перестав бути таким в обігу.

Разом з тим, посилюваний глобалізацією імператив інноваційної активності підвищує роль і відповідальність держави за вироблення довгострокової стратегії підтримки пріоритетних галузевих напрямів розвитку державного сектора. Подібна підтримка повинна працювати за принципом мультиплікатора, даючи імпульс розвитку не тільки стимульованих, але й поєднаних з ними галузей, а також розширюючи сукупний попит і господарську активність у цілому. Державні інвестиції у пріоритетні сфери економіки можуть підштовхнути розвиток як самого державного сектора, так і стимулювати інвестиційну активність приватного сектора. Недержавний сектор економіки відреагує на великі інвестиційні проекти держави збільшенням зацікавленості, створенням приватних підприємств, що обслуговують об'єкти державного інвестування, але швидше за все виявить бажання брати участь в інвестиційних проектах у формі приватно-державного партнерства.

Істотні зрушення на користь модифікації ролі державного сектора економіки, посилення механізму його взаємодії із приватним сектором викликані сьогодні і кризовими процесами, що відбуваються в глобалізованому світі. Хоча Україна поки залишається поза основними виробничими процесами, що протікають у світовій економіці, проте вона включена у фінансові світові зв'язки. Глобальна нестабільність цих зв'язків, що формується глобалізацією, миттєво поширюється по всьому світі.

Необхідність ефективного подолання фінансової кризи потребує від національної держави глибокої структурної і інституціональної трансформації, у тому числі у сфері відносин державної влади, економіки в цілому і державному секторі

зокрема. Розширення господарської незалежності державних підприємств, насамперед, "проривних" і бюджетоформуючих галузей промисловості — це шлях до економічного відродження України. Якби роль сучасної держави і державного сектора як фундаменту його економічної політики добре усвідомлювали керівники урядів за роки незалежності України, то, ймовірно, udało б уникнути нинішньої глибокої системної економічної кризи. Ідеї рятівної ролі держави отримують усе більше визнання, більше того, змушують ортодоксальних лібералів-риночників міняти свою ідеологію. Класичним підтвердженням тому є відомий японський учений Ф. Фукуяма, що зробив поворот від проголошення перемоги "на всі століття" лібералізму [13] до визнання суперечної ідеалам ліберальної моделі творчої сили держави [14].

ВИСНОВКИ

Доцільність використання в розумних масштабах державного сектора поряд із приватним видається нам виправданою з огляду на те, що в Україні ще не завершилося постіндустріальне технологічне оновлення економіки. Зважаючи на очевидне проявлення низької економічної і соціальної ефективності приватного капіталу в провідних базових галузях, необхідно, по-перше, визнати актуалізацію посилення ролі державного сектора в цих галузях. По-друге, українська держава повинна активніше шукати шляхи і напрями співпадіння інтересів держави і приватного бізнесу в питаннях технологічного розвитку, тобто розробляти великі загальнонаціональні проекти в можливих проривних напрямках випереджальної модернізації на основі спільного використання і приватної, і державної власності. По-третє, стратегія економічного розвитку країни повинна, поряд з іншими варіантами, передбачати розвиток і стимулювання сильних державних корпорацій, які можуть інтегруватися із собі подібними в країнах Європейського Союзу і США. Щоб бути спроможною протистояти тиску транснаціональних корпорацій, держава мусить сама бути достатньою сильною в суспільстві. По-четверте, за всіх об'єктивних і суб'єктивно створюваних вад сучасного українського державного сектора, управління ним не повинне зводитися до бездумного розпилення державної власності. Можна однозначно стверджувати, що сучасний державний сектор за наявності сильної державної влади більш доступний для контролю суспільства, ніж приватний, і у світовій конкурентній боротьбі може виявитися досить корисним й ефективним з позицій інтересів економіки і населення країни.

Література:

1. Моторин Р.М. Концептуальна схема аналізу розвитку інституційних секторів економіки України // Р.М. Моторин, К.Р. Приходько // Статистика України. — 2005. — № 1. — С. 34—40.
2. Гальчинський А. Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи. Методологічні аспекти / А. Гальчинський. — К.: Либідь, 2006. — 312 с.
3. Гончарова Н.П. Трансформації теорій економічного розвитку: глобальний контекст / Н.П. Гончарова, А.П. Степанов // Стратегія розвитку України. — 2008. — № 1—2. — С. 79—86.
4. Кубліков В.К. Управління державною власністю в Україні: регіональний аспект / В.К. Кубліков, О.С. Гриневецька. — О.: Астропринт, 2006. — 160 с.
5. Государственный сектор в экономике Украины / Л.М. Кузьменко [и др.]. — Донецк: ИЭП, 2007. — 256 с.
6. Mann M. Rise of Classes and nation States / M. Mann. — Cambridge: Cambridge University Press, 2001. — 580 p.
7. Сиденко В.Р. Глобалізація — європейська інтеграція — економічне розвиток: українська модель: Глобалізація — європейська інтеграція — економічний розвиток: українська модель: у 2 т. Т. 1: Глобалізація и економічне розвиток / В.Р. Сиденко. — К.: Фенікс, 2008. — 376 с.
8. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <<http://www.me.gov.ua>>.
9. Мовсесян А.Г. Лібералізм и економіка / А. Г. Мовсесян. — М.: Логос, 2003. — 238 с.
10. Головінов О.М. Загальнотеоретичні засади функціонування державного сектору / О.М. Головінов / Актуал. пробл. економіки. — 2008. — № 1 (79). — С. 5—17.
11. Кваснюк Б.Є. Суперечності глобалізації та їх вплив на розвиток реального сектору економіки / Б.Є. Кваснюк // Стратегія розв. України. — 2008. — № 1—2. — С. 68—74.
12. Балацкий Е. Глобалізація мировой економіки: корпоративная модель формирования государственного сектора / Е. Балацкий, В. Коньшев // О-во и економіка. — 2003. — № 9. — С. 106—126.
13. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма; перевод с англ. М.Б. Левина. — М.: АСТ; Ермак, 2004. — 588 с.
14. Фукуяма Ф. Сильное государство. Управление и мировой порядок в XXI веке / Ф. Фукуяма; перевод с англ. О.Э. Колесникова [и др.]. — М.: АСТ; АСТ Москва; Хранитель, 2007. — 220 с.

Стаття надійшла до редакції 21.01.2010 р.